

Jens Kvorning

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Guds Marionetter

Lad mig straks gå til bekendelse. Nej, det handler ikke om min forkærlighed for *Vagabonderne på Bakkegaarden*, om min hang til skumfiduser eller flæskesteg med brun sovs og rødkål, om min interesse for teologi eller om min fortid som kommunist. Den slags er for længst accepteret - i nogle tilfælde ligefrem *hot*. Fornemme og vederhæftige folk som Lars von Trier, Anne Knudsen, Jens Mammen og Niels Engelsted har forlængst berettet om noget lignende. Det handler slet ikke om eventuelle *kinky* seksualpraktikker. I det omfang jeg måtte have sådanne, er der jo heller ikke tale om noget, som skal bekendes, men snarere om et udtryk for en grænseafprøvende selvscenesættelse i en postmoderne tid. Det er meget, meget værre. Somme tider lider jeg af den forfærdelige tvangstanke, at determinismen er et acceptabelt filosofisk standpunkt. Nogle gange går det så vidt, at jeg antager, at determinismen er forenelig med ideer om menneskelig frihed og værdighed. Enkelte gange tror jeg endog, at en konsekvent gennemført determinisme og ideen om den frie vilje er forenelige størrelser.

Den slags er *not*, så det siger sig selv, at jeg blev glad, da jeg så manuskriptet til Preben Bertelsens targetartikel. Der er åbenbart stadig håb for os determinismeramte. Og gladere blev jeg, da det gik op for mig, at Bertelsen ud over at diskutere almenpsykologiske problemstillinger også henter materiale fra determinismediskussionens traditionelle *topoi*, filosofien og naturvidenskaben, og derudover fremfører overvejelser vedrørende den frie viljes moderne *hot spot*, psykoterapien. Et menneske har nemlig netop brug for terapi, når det har problemer med sin frie vilje; så ud over retssalen er terapirummet formentlig det sted, hvor den frie vilje i dag får størst opmærksomhed. Netop derfor er targetartiklen hyperinteressant for såvel os med problemer som for professionelt arbejdende terapeuter.

Artiklen er interessant og desuden ambitiøs. Bertelsen forsøger nemlig at få hold på sit problemfelt ved at systematisere en stor del af den viden, som dansk almenpsykologi har produceret i den sidste halve menneskealder. Herved cementerer han sin position som *Den Danske Skoles* fremmeste systematiker; men dette gøres ikke uden omkostninger, for samtidig tvinges han til at optage nogle af de problemer, som plager denne psykologiske skoledannelse. Det er formentlig ikke helt urimeligt at påstå, at Bertelsen gennem sit systematiske arbejde kommer til fremstå som den danske psykologis Linné, men næppe - endnu - som dens Darwin. Bertelsen får skabt en ramme, som etablerer en systematisk sammenhæng mellem en række centrale fænomenkomplekser; men en egentlig teoretisk integration har

vi endnu til gode. I det følgende vil jeg fremkomme med nogle ganske enkelte løse forslag til en første indkredsning af de problemer, der må løses, før en integration kan komme i sigte. Men lad mig først fremhæve, at en position som *Den Danske Skoles* Linné slet ikke er så ringe endda.

For mig at se ligger *Den Danske Skoles* - og Bertelsens - hovedproblem i en manglende overvindelse af aristotelismen. Det skulle ikke være nødvendigt at argumentere for, at den danske skole er præget af - og lader sig præge af Aristoteles. Katzenelson anerkender sin gæld til denne gigantiske tænker. Virkningshistorisk går indflydelsen bl.a. over en af dette århundredes mest originale danske filosoffer, K.E. Løgstrup (jf. f.eks. Løgstrup, 1978), og det må være indlysende, at Løgstrup i sin tankegang er ganske aristotelisk. Denne aristotelisme tjener hos Løgstrup et formål som redskab i kritikken af en yderligtgående scientisme; men selv Løgstrup kan smide barnet ud med badevandet, for et opgør med scientismen risikerer at blive et tilbagefald til en førmoderne tankegang.

Nu kunne man fremføre, at aristotelismen er helt OK som fænomenbeskrivelse. Jeg føler mig overbevist om, at såvel Katzenelson som Løgstrup ville være enige i dette. Deres ambition er jo netop at være fænomenbeskrivere - at være fænomenologer. Så vidt så godt; men det redder ikke Bertelsen, for han forsøger uden tvivl at bevæge sig ud over fænomenbeskrivelsen til en forståelse af det psykologiske genstandsområdes væsen. Han forsøger at samle de enkeltstående diskrete fænomener til et kontinuert hele. Dette fremgår bl.a. af, at han antager, at blot virken, funktionel virksomhed, førsteordensintentionalitet og andenordensintentionalitet befinder sig på et kontinuum. Det lykkes ham ikke fuldt ud at argumentere for denne påstand, hvilket han selv er den første til at påpege.

Nogle læsere vil måske ikke være enige med mig (og Bertelsen) i denne konklusion. Men vi kan afprøve påstanden ved at undersøge, hvad der ville være tilfældet, hvis det var lykkedes at vise, at der var tale om et ægte kontinuum - eller en dimension, som Bertelsen foretrækker at kalde det. Hvis dette var tilfældet, ville vi nemlig have fået en helt klar forståelse af, hvad eksempelvis halvandenordensintentionalitet er. Vi ville også kende overgangsformerne mellem blot virken og funktionel virksomhed, og vi ville ikke mindst forstå overgangen mellem funktionel og intentionel virksomhed. Som jeg tidligere (Kvorning, 1996) har gjort opmærksom på, så fremstår denne overgang i dag som psykologiens *hiatus*.

Analogien til Linné og Darwin burde nu fremstå med større tydelighed. Bertelsen har skabt en psykologiske

'taksonomi'; men han har ikke skabt en psykologisk 'evolutionsteori', og det er min påstand, at en sådan teori ikke kan skabes inden for aristotelismens rammer. Jeg støtter denne overbevisning på den videnskabshistoriske erfaring. Det var netop overvindelsen af det aristoteliske essensbegreb, som satte Darwin i stand til at etablere evolutionsteorien (jf. Mayr, 1988).

Også på et andet punkt er aristotelismen et problem. Dette fremgår med al ønskelig tydelighed ved et bekendtskab med en af Bertelsens væsentligste inspiratorer, Engelsted (1993, 1994), som for alvor tager Aristoteles til sig. Men et af Aristoteles problemer var, at det ikke var ham muligt at forstille sig en 'bevægelse' uden 'bevæger'. Det kunne Aristoteles samtid og eftertid heller ikke. En af konsekvenserne var, at den livløse naturs bevægelser måtte ses som påført af en udenforstående bevæger. Denne fejlforståelse blev først rettet gennem Newtons mekanik. Her er bevægelse en inhærent egenskab, og det er nu bevægelsesændringer, som kræver forklaring. Og denne forklaring indebærer ikke - som såvel Bertelsen som Engelsted synes at antage - blot identifikationen af en *causa efficiens*, men også af en *causa formalis* og en *causa materialis* (jf. Kvorning, *op.cit.*; Mammen, 1983). Når Engelsted (1993) således må give Skinner ret i, at en klassik naturvidenskabelig beskrivelse forstår en genstands adfærd alene ud fra en *causa efficiens*, i.e. stimulus, og dermed overflødiggør en psyke, så er dette simpelthen ikke korrekt. Et legemes acceleration er afhængig af såvel den ydre påførte kraft som legemets egen masse. Analoge forhold må *a fortiori* gælde for levende organismer. En naturvidenskabelig psykologi må derfor som minimum forudsætte en beskrivelse på *cognitive science*-niveau. Sagt med andre ord: Adfærdsbeskrivelser er blot aldrig S-R, men altid mindst S-O-R. Og selv ikke det er korrekt, hvilket fremgår af det allerede fremførte. Eftersom naturens genstande og dermed også levende organismer er inhærent aktive, så må enhver adfærdsvidenskab basalt set være O-R. Og en mere korrekt formel ser sådan ud: $R = O(I, S)$, hvor organismen (O) her er den funktion, som tilordner adfærd (R) til indre tilstande (I) og eventuelle stimuli (S). Kybernetisk formuleret: En organisme er i hvert fald en maskine (jf. Ashby, 1964). Hele naturen er aktiv, og derfor kan udviklingen ikke gå efter det aristoteles-engelsted-bertelsenske skema fra deterministisk passivitet til fri aktivitet.

Skinner har ikke ret i, at *causa efficiens* forklarer alt. På et andet punkt har han imidlertid ret: Organismer 'udsender' spontant forskellige typer adfærd, og det er denne spontaneitet, eller variation, som gør operant betingning mulig. Variationen gør sig ikke kun gældende for dyr og mennesker, men for naturen som helhed, hvilket med al ønskelig tydelighed illustreres af såvel kvantemekanikken som de dissipative strukturers kemi og evolutionsteorien.

Alle dele af naturen har således indre egenskaber, der spiller en rolle i determinationen, de er inhærent aktive, og de besidder spontaneitet eller 'kreativitet', om man vil.

Disse forhold indebærer dog ikke, at determinismeprincippet ikke er gyldigt, hvis vi blot husker at acceptere, at stochastisk determinisme også er en slags determinisme. Hvad angår den frie vilje, så kan vi nu - som allerede antydet - se situationen i et helt nyt lys.

Udviklingshistorien skal nu ikke længere ses en fremadskriden fra determinisme til frihed, men snarere som en vekslen mellem forskellige former for determination. Med Rubinstein (1976) kan vi således se den frie vilje som den specifikt menneskelige form for determination. Og med Ilyenkov (1977) kan vi se udviklingen af det psykiske som en inddragelse af en større og større kreds af årsager i determinationen. Disse årsager kan være såvel indre som ydre.

Lad mig illustrere dette med et billede. Liv handler om overflader. I starten er organismer ikke andet end overflader, og al determination sker ved disse overflader. Efterhånden udvides organismens determinationsfelt til at omfatte større og større dele af den ydre og indre verden. Og samtidig bliver denne determination mere og mere specifik. Mennesket lader sig determinere af en tidsligt og rumsligt ubegrænset mængde begivenheder. De udhungredes situation i Afrika kan have betydning for mig, og Marxes eller St. Augustins tanker kan være med til at determinere mine handlinger. Også på det indre plan udvides mit determinationsfelt. Ikke kun ét motiv (eller ét behov) har betydning for mig. Som menneske er jeg i stand til at være determineret af mange motiver (eller behov) på samme tid. Hvis jeg ikke kan realisere alle disse motiver på en gang, er jeg i stand til at prioritere dem, således at jeg udskyder nogle til fordel for andre. Dette 'behovenes parlament' er i følge den britiske filosof Mary Midgley (1994) kernen i Darwins forestillinger om fri vilje. Og hvad mere er: Mine (og andre dyrs) motiver behøver ikke at vedrøre mine egne kropsligt set indre tilstande. De kan også vedrøre andres tilstande. Ja, de gør det ofte. Mine intentioner kan være rettet mod afhjælpning af andres behov. Det kan være afrikaneres, og det kan være mine børns. En sådan forestilling er i følge Midgley i fuld overensstemmelse med Darwins opfattelse. Ja, den er mere i tråd med Darwin, end den gængse idé om selvskhed og alles kamp mod alle som menneskelivets ultimative drivkraft. Egoisme er ikke en naturlov. Teorien om selvskhed er - stadig i følge Midgley - et udtryk for et forældet forsøg på at subsumere behovene under nogle få abstrakte kategorier. Det er korrekt, at både sult og tørst er tjener selvopretholdelsen; men dyr og mennesker er ikke fra naturens hånd udstyret med en særlig selvopretholdelsesdrift, som sult og tørst er instrumenter for. En sådan opfattelse er i sidste instans en gammeldags essentialisme.

Ikke desto mindre indeholder egoismen en kerne af sandhed: Mine intentioner må nødvendigvis være mine. Og jeg kan kun være motiveret af forhold, som jeg på en eller anden måde er forbundet med. Det er mine børn, jeg elsker; jeg giver noget til afrikanerne, fordi jeg opfatter dem som mine medmennesker; jeg beskytter naturen, fordi den er min omverden. I den psykoanalytiske litteratur er disse forhold smukt konceptualiserede gennem identifikationsbegrebet. Endvidere gælder det, at jeg som menneske er i stand til at indse, at tilfredsstillelse af sult og tørst ud over at give mig specifikke former for lystfølelse også kan tjene opretholdelsen af mit liv og dermed tilfredsstillelsen af andre (og andres) behov. Vi kan så at sige lade behovene analysere hinanden. Og ved at indgå i nye sammenhænge kan behovene således ytre nye træk ved sig selv.

Det er netop sådanne forhold, som Bertelsen implicit hentyder til gennem sine yderst interessante overvejelser om

andenordensintentionalitet og moral. Forbindelsen mellem moral og andenordensintentionalitet er set fra et konceptuelt synspunkt endnu kraftigere end den, som Bertelsen antyder. Det, at gøre sig moralske overvejelser må nødvendigvis altid indebære andenordensintentionalitet, idet vi her altid retter os mod en given eller potentiel rettedhed: Er den handling, som jeg er i færd med at foretage, nu god eller ond? Denne form for intentionalitet behøver ikke at være en transcendens af behovslighed overhovedet; men den er snarere behovenes dialog med hinanden og med de fælles realisationsbetingelser. Vi behøver ikke at antage, at dyr ikke er i besiddelse af rudimentære kapaciteter til at foretage lignende 'overvejelser'. Så snart vi har forladt aristotelismen bliver problemet om det specifikt menneskelige mindre påtrængende. Vi behøver ikke at have en fællesmenneskelig essens, der adskiller hos fra alle dyr. Dette indebærer ikke, at enhver tale om essens må opgives: Den moderne biologi tildeler i realiteten hver enkel organisme sin helt specifikke essens.

På et punkt adskiller vi os nu nok alligevel fra de fleste dyr. Det gælder intentionalitet: Der er en lille, men betydelig sproglig fejl i Engelsteds (1994) overvejelser om Kaninen og Guleroden. Det drejer sig ikke nemlig ikke om guleroden, men om gulerødder. Kaniner søger så at sige instantieringer af *typer* og ikke konkrete, numerisk identiske objekter. Det gør kun mennesker. Endvidere bliver andre konkrete objekter - herunder de objekter, som vi kalder mennesker - og deres opretholdelse og udvikling til konkrete behov for enkeltindivider. På denne måde transcenderer vi dyrenes verden. Og hvis Mammen (1983) har ret, så kan den dialog, som disse behov fører med hinanden i vores bevidsthed, aldrig algoritmiseres. Der må en ny type kognition til. I den filosofiske tradition findes der en hævdvunden betegnelse for denne type kognition, nemlig fornuft. Og min påstand skal derfor være, at fri vilje ikke indebærer uafhængighed af naturens love, men derimod afhængighed af fornuftens love. Mennesket er stadig fuldgyldig borger i Naturens Rige, men derudover også borger i Fornuftens Rige, og udforskningen af forbindelsen mellem disse riger er stadig psykologiens største udfordring.

At handle frit er at være underlagt fornuftens herredømme.

Referencer

- Ashby, W.R. (1964), *An Introduction to Cybernetics*. London: Methuen & Co.
- Engelsted, N. (1993), Værdi, Verden og Virksomhed. I: Sabroe, K.E., Kristensen, H. & Hegnsvad, C. (Eds.), *Psykologi i et jubilæumsperspektiv - Rapport fra et 25 års-jubilæumsseminar*. Århus: Psykologisk Institut. Aarhus Universitet.
- Engelsted, N. (1994), Floden og Svømmeren - eller hvad psykologi egentlig drejer sig om. I: Mammen, J. & Hedegaard (eds.), *Virksomhedsteori i udvikling. Psykologisk Skriftserie*, 19(1).
- Ilyenkov, E.V. (1977), *Dialectical Logic. Essays on Its History and Theory*. Moskva: Progress Publishers.
- Kvorning, J. (1996), Handlingens Inderside. *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*, 1:45-50.
- Løgstrup, K.E. (1978), *Skabelse og Tilintetgørelse. Religionsfilosofiske betragtninger. Metafysik IV*. København: Gyldendal.
- Mammen, J. (1983), *Den Menneskelige Sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Mayr, E. (1988), *Toward a New Philosophy of Biology. Observations of an Evolutionist*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- Midgley, M. (1994), *The Human Primate. Humans, Freedom and Morality*. London & New York: Routledge.
- Rubinstein, S.L. (1976), *Væren og bevidsthed*. København: Gyldendal.